

Максим Мельничук

Вінницький національний аграрний університет,
кандидат юридичних наук, старший викладач (Україна)

Таїсія Томляк

Вінницький національний аграрний університет
викладач (Україна)

Українське товариство Червоного Хреста: медико-санітарна діяльність і соціальна допомога населенню УСРР у 1921-1929 рр.

Анотація. В статті проаналізовано медико-санітарну діяльність Українського товариства Червоного Хреста, а саме: спроможність громадського об'єднання до утворення самостійно функціонуючих кластерів системи охорони здоров'я. Також висвітлено інші напрямки діяльності: протидію соціальним хворобам, зменшення рівня безпритульних дітей, підвищення культурного рівня населення, поліпшення санітарного побуту робітників і селян, покращення побуту дітей, допомога населенню у випадку стихійних лих, організація громадських їдалень.

Ключові слова: товариство Червоного Хреста, нова економічна політика, Українська Соціалістична Радянська Республіка, медико-санітарна діяльність, соціальна допомога.

Вітчизняні і закордонні науковці приділяли мало уваги діяльності громадських організацій в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (далі – УСРР). Історики в основному досліджували діяльність владних інститутів держави, в той час як історія громадської ініціативи в період непу залишалася мало дослідженою. Аналіз історії добровільних об'єднань дозволить розкрити взаємозв'язок громадських інституцій та компартійної політики в 1920-30-ті роки. Тому дослідження історії масових добровільних об'єднань в період становлення радянської політичної системи може бути корисним для дослідження сучасного українського громадського суспільства.

Санітарно-освітня та військово-санітарна діяльність Українського товариства Червоного Хреста (далі – УТЧХ) у 1920-30-ті роках стали предметом дослідження О. Г. Грибан [2; 3]. Так само Т. А. Литовченко висвітлював Військово-оборонну діяльність Українського товариства Червоного Хреста у 1920-х роках [15]. М. А. Журба розкрив вплив більшовиків на товариство Червоного Хреста в Україні кінця 20-х-початку 30-х рр. ХХ ст. [4]. Н. І. Земзюліна звертає увагу на формування позитивного міжнародного іміджу СРСР за допомогою громадських організацій та волонтерських об'єднань у 1920-1930 роках [14].

Ціль нашого дослідження полягає у висвітленні спроможності УТЧХ щодо формування самостійної, фінансово автономної мережі медично-санітарних установ та інших напрямків діяльності задля охорони здоров'я населення УСРР.

Радянська влада в період непу надавала легітимності тим громадським організаціям, які відповідали її потребам. Тому 13 липня 1920 р. Рада народних комісарів (далі – РНК) УСРР і Народний комісаріат охорони здоров'я (далі – НКОЗ) УСРР оприлюднили постанову «Про Український Червоний Хрест». Аналіз цього документу свідчить, що він спрямовував діяльність організації на надання «захисту хворим і пораненим червоноармійцям (дітям і втікачам)» [10, ст. 376]. На нашу думку, такий підхід більшовиків до організації УТЧХ суперечив принципам та меті діяльності червонохресних організацій загалом. Тобто, вже із часу свого заснування, ця організація створювалася за класовим принципом.

З метою встановлення тісного зв'язку між УТЧХ і пролетарськими організаціями та необхідністю посилення більшовицького впливу на товариство 27 квітня 1921 р. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (далі – ВУЦВК) прийняв постанову «Про поповнення складу Головної управи Українського Червоного Хреста». Відповідно до цієї постанови до складу товариства повинні були ввійти: 3 представника Південного бюро Всесоюзної центральної ради професійних спілок; 2 – від комісії незаможних селян; 2 – від Червоної армії; представник від НКОЗ та від народного комісаріату соціального забезпечення УСРР [5, ст. 217]. Таким чином, склад Головної управи Українського Червоного Хреста формувався не за професійною ознакою, а за класовою. Вбачається, що РНК УСРР дозволила діяльність УТЧХ для виконання завдань НКОЗ УСРР та винятково під його керівництвом. Останньому доручалося за згодою з Головною управою УТЧХ визначати обсяг діяльності цієї організації, здійснювати управління нею та налагодити взаємовідносини з Російським відділом Червоного Хреста. Таким чином, РНК УСРР, санкціонуючи функціонування УТЧХ, окреслила правові основи його діяльності.

У ці роки вектор діяльності УТЧХ спрямовувався на протидію туберкульозу та іншим

соціальним хворобам; надання медичної допомоги населенню, зокрема в селах; протидію дитячій безпритульності; оздоровлення дітей; постачання населенню дешевих ліків [1, с. 3]. Аналіз звітності УТЧХ за цей період підтверджує про проведення широкомасштабної та ефективною роботи з охорони здоров'я населення, яка здійснювалася в означених напрямках.

Першочерговим завданням УТЧХ було створення медичних установ, яке, на нашу думку, товариство виконувало результативно, особливо в селах. Так, якщо станом на 1 жовтня 1923 р. в селах функціонувало 36,5% усіх установ, то 1 жовтня 1924 р. їх було вже 51,4% [1, с. 6]. Загалом протягом 1923/24 р. під керівництвом Медично-гуманітарного відділу Головної управи діяло 119 медично-санітарних установи [1, с. 6]. Вони розподілялися за типами наступним чином: 54 амбулаторій, 4 поліклінік, 10 лікарень, 2 малярійні установки, 2 епідемічних загони, венерологічний пункт, 28 диспансерів, 7 санаторіїв, 9 консультацій, 2 медичних курсів (див. табл.).

Розподіл медично-санітарних установ Червоного Хреста по губерніях України у 1923/24 р. [1, с. 6–7]

Назва губернії	Сільські установи	в %	Міські установи	в %	Всього
Харківська	4	44,6	5	55,5	9
Полтавська	7	46,5	8	53,4	15
Чернігівська	3	33,3	6	66,7	9
Київська	3	18,7	13	81,3	16
Волинська	-	-	5	100	5
Подільська	15	83,3	3	16,7	18
Одеська	4	33,3	8	66,7	12
Катеринославська	19	82,6	4	17,4	23
Донецька	4	50	4	50	8
Транспорт	-	-	4	100	-
Всього	59	-	60	-	119

Подані в таблиці дані засвідчують, що розподіл установ у губерніях був нерівномірний, зокрема, найбільша їх кількість була в Подільській (18) та Катеринославській (23) губерніях. Натомість найменша – у Волинській (5) і Донецькій (8).

За даними звіту УТЧХ протягом 1926/27 р. кількість медично-санітарних установ збільшилася на 1672 та становила 2853 [12, с. 22], а в 1929 р. досягла 6233 (з них 80% – сільські) [13, с. 19]. Відтак, зростання кількості медично-санітарних установ УТЧХ відбулося переважно в другій половині 20-х років ХХ ст. Це пояснюється тим, що у 1927 р. головне завдання товариства полягало у забезпеченні розвитку мережі кваліфікованих медичних установ [12, с. 22]. Вбачається, що станом на 1 жовтня 1928 р. мережа медично-санітарних установ ознаменувалася стабілізаційними процесами. Натомість у 1928 р. відбувалася ліквідація окремих установ, які не відповідали завданням УТЧХ та мали негативний вплив на його діяльність. Зокрема, Центральному комітету довелося ліквідувати в деяких округах бакалійні і галантерейні крамниці та організувати замість них медичні установи на господарському розрахунку та крамниці санітарії і гігієни. Була реорганізована робота незадовільних окружних філій [13, с. 33].

Доречно зауважити, що 18 листопада 1929 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про передачу на місцевий бюджет лікувальних установ, утримуваних з фонду медичної допомоги застрахованим та сільських лікувальних установ Українського Червоного Хреста». Відповідно до арт. 4 цієї постанови сільські лікувально-профілактичні установи (сільські амбулаторії, туберкульозні, наркодиспансери та венеричні диспансери тощо), які були на утриманні УТЧХ, передавалися на утримання відповідних місцевих бюджетів [6, с. 6]. Таким чином, з 1922 р. до 1929 р. членам організації вдалося створити: 15 тубдиспансерів, 5 вендиспансерів, 10 лікарень (у 1928 р. їх націоналізували), 127 амбулаторій, 23 консультації, 152 дитячих ясел, 47 інших медичних закладів, 95 лазень (станом на 1928 р.) [12, с. 20; 13 с. 8].

Ще одним важливим напрямом роботи УТЧХ була протидія соціальним хворобам – туберкульозу, венеричним захворюванням, малярії, скарлатині тощо. Аналіз звітів товариства свідчить, що ним було проведено значну роботу з протидії туберкульозу. Так, в 1923 р. функціонувало 9 сільських та 19 міських диспансерів, було обстежено 36378 осіб та виявлено 24456 хворих, з них 7246 дітей. УТЧХ для протидії туберкульозу застосовувало спеціальні методи обстеження та лікування, зокрема, в губернських та окружних диспансерах 350 хворим було накладено 3332 пневмотороксів [1, с. 7–8]. Ситуація щодо кількості тубдиспансерів у другій половині 20-х р. залишилася стабільною. Наприклад, протягом 1927–1928 р.

.....
функціонувало 26 тубдиспансерів, у яких було обстежено 32258 осіб та виявлено 24252 хворих [12, с. 24]. Однак станом на 1929 р. залишилось лише 1 тубдиспансер і 3 тубпункти, оскільки 11 установ перейшли до окружних інспекцій охорони здоров'я [13, с. 21]. У них було обстежено 8544 осіб, з яких виявлено хворих – 3089 [13, с. 30].

Хворі на туберкульоз мали змогу покращувати своє здоров'я у санаторіях УТЧХ, яких станом на 1923-1924 р. функціонувало 7, з кількістю ліжок – 365. Вони надали допомогу 1944 хворим, з яких 66,8% – діти [1, с. 9]. Протягом 1927–1928 р. функціонувало вже 11 тубсанаторіїв та установ санаторного типу. У них працювало 18 лікарів, 32 особи середнього персоналу та 129 іншого персоналу, лікувалося 1854 хворих [12, с. 24].

З метою профілактики захворюваності на туберкульоз УТЧХ проводило обстеження житлово-побутових умов населення. У результаті було виявлено 26.519 хворих, зокрема 6519 дітей. Також проведено 184 обстежень трудових колективів з кількістю 5218 осіб, з-поміж яких 1852 дітей. Внаслідок профілактичної роботи УТЧХ до диспансерів було направлено 3620 осіб (з них дітей – 32,5% та сільських жителів – 3,3%), що становило 14,8% первісних хворих [1, с. 8]. Водночас лікарі (так звані саносвітники) проводили освітню діяльність, яка набирала щороку обертів. Наприклад, якщо у 1923–1924 рр. лікарі прочитали 621 лекцію у присутності 60414 слухачів [1, с. 8], то у 1927–1928 рр. – 876 лекцій у присутності 77719 слухачів. Загалом усіма організаціями Червоного Хреста, за неповними відомостями, було прочитано 4498 лекцій та доповідей для 225 тис. осіб [12, с. 29]. Крім того, лікарі та сестри надавали консультації хворим. У 1929 р. саносвітню роботу здійснювали всі заклади УТЧХ [13, с. 23].

У 1927-1928 р. УТЧХ розпочало діяльність з протидії таким соціальним хворобам, як алкоголізм і наркоманія. Для цього транспортні організації УТЧХ відкрили 3 наркодиспансери: у Харкові, Києві та Дніпропетровську [12, с. 25]. У 1929 наркодиспансери з'явилися також в Запоріжжі та Луганську [13, с. 21], які надали послуги 5480 особам [13, с. 31].

Протидія іншим соціальним хворобам не була такою розвиненою, як протитуберкульозна робота. Так, наприкінці 1923 р., був відкритий один вендиспансер, який за півтора місяця надав допомогу 95 хворим, які здійснили 308 відвідувань. Також було створено 2 малярійних пункти, які обслужили 4172 хворих і здійснили 9606 відвідувань. Для протидії пошесті скарлатини було організовано 2 епідемічних загони, які за 2 місяці оглянули 1386 хворих [1, с. 9]. Станом на 1929 р. функціонувало 4 сільських вендиспансери, які надали допомогу 4961 хворим, з них – 1530 на венеричні хвороби [13, с. 21, 31].

Особливу увагу УТЧХ зосередило на роботі з протидії дитячій безпритульності та оздоровлення дітей. Саме про те, що допомога дітям повинна стати основною сферою діяльності товариства, йшла мова на II Всеукраїнському з'їзді працівників УТЧХ. Внаслідок цього почали активно створюватися медичні дитячі установи: відділи для дітей при тубдиспансерах, дитячі консультації, дитячі будинки для туберкульозних тощо. Також створювалися профілактичні установи: дитячі літні колонії, майданчики, кліматичні колонії лісові школи, сільські ясла. У 1923–1924 р. функціонувала 41 установа з допомоги безпритульним дітям, де було оснащено 4460 місць. Медичними дитячими установами було видано безпритульним дітям 620178 пайків та витрачено для цього 204734 крб. [1, с. 12].

Неабияку турботу проявляло УТЧХ і щодо надання допомоги дітям безробітних. Для них організовувалися установи різних форм, зокрема так звані нічліжно-харчові пункти, дитячі пів-інтернати та денні будинки, інтернати та будинки для дітей, сільськогосподарські трудові колонії. Загалом функціонувало 37 подібних установ, які видали дітям 591135 пайків. На цей напрямок діяльності було витрачено 59.610 крб. У 1923/1924 р. оздоровчу кампанію серед дітей здійснювало 113 установи. Всього допомогу дітям надавало 190 установ, які видали 1501341 пайків на суму 390404 крб. [1, с. 13]. У 1929 р. діяло 369 літніх закладів з оздоровлення дітей, в яких перебувало 12604 дітей [13, с. 33].

У 1923 р. вперше розпочалася масова робота з організації сільських ясел, яку фінансували місцеві комітети. За звітний період нараховувалось 55 сільських ясел, які охоплювали 1850 дітей та видали їм 110065 пайків. На таку діяльність було витрачено 30826 крб. У середньому один місяць утримання дитини обходився 8,40 крб. [1, с. 12]. У 1926–1927 рр. вже функціонувало 102 сільських ясел, а у 1929 р. – 152, у яких нараховувалось 2688 дітей [13, с. 31].

Наприкінці 20-х років президія ВУЦВК ухвалила для УТЧХ такі завдання: підвищувати культурний рівень населення, поліпшувати санітарний побут робітників і селян шляхом створення громадських лазень, пралень, колодязів, льодовень та хлібопекарень, а також покращувати побут дітей через організацію дитячих ясел, майданчиків, акушерських пунктів, будинків для пологів тощо. Крім того, необхідно було розвивати мережу медичних установ – поліклінік, рентген-кабінетів, електро-установок, лікарень, санаторіїв, будинків відпочинку та ін. Ще одним із напрямків діяльності було посилення допомоги населенню від стихійних лих, землетрусу, повені, пожеж, неврожаю. Наприклад, у 1927–1928 р. набула значного поширення

санітарно-епідеміологічна робота УТЧХ. Було організовано 95 сільських лазень, обладнаних душовими, що на 52 більше, ніж у попередньому звітному році [12, с. 28]. Протягом цього часу було обладнано 11 колодязів цмоками. Також вперше було збудовано сільську громадську пральню. Вона знаходилася в селі Роздори на Дніпропетровщині та дуже зацікавила селянок і користувалася у них популярністю. Тому ставилося питання про створення у навколишніх селах ще 3-х громадських пралень та поширення досвіду на територію усєї України. Також позитивно сприймалася населенням практика створення сільських хлібопекарень [12, с. 28–29].

Червонохресна організація зосередила свою роботу і на організації харчування населення. Так, у 1927 р. функціонувало 35 їдалень, що їх організували різні філії УТЧХ [12, с. 29], тоді як у 1929 р. їх було вже 60. Крім того, було створено дешеві чайні та буфети, де крім чаю, хліба та холодних закусок проводили певну культурно-освітню роботу [13, с. 23].

У 1927-1928 р. УТЧХ активізувало допомогу населенню у випадку стихійних лих. Допомога надавалася постраждалим від повені, пожежі тощо. Під час стихійних лих організовано надавалася перша медична допомога та здійснювалося харчування населення, першочергово – дітей. Так, у 1927–1928 р. за дорученням Уряду УСРР, було організовано в 7 неврожайних округах харчування дітей переселенців. Для цієї роботи було створено 581 пункт, де видали гарячу їжу та денні сухі пайки 30000 дітям. У 1929 р. було організовано 3173 таких пункти, які видали 67152690 пайків та обідів. На цю роботу було витрачено близько 6 млн. крб. [12, с. 30; 96, с. 25].

На утримання медично-санітарних установ та проведення масштабної роботи УТЧХ необхідні були кошти, джерелом яких були членські внески, пожертвування, державні субсидії, прибутки від лекцій, виставок, спектаклів, прибутки від підприємств Червоного Хреста [1, с. 42]. Проаналізувавши фінансову звітність за 1923-1924 р., автор дійшов висновку, що найбільше коштів надходило від підприємств – 37% (480369 крб.) [1, с. 42–43]. Збори приносили 31% (397857 крб.) всіх прибутків УТЧХ. Що ж до видатків, то із загальної суми 1409592,83 крб. найбільше було витрачено на гуманітарні (29%) та на медично-санітарні (26%) установи. Дефіцит коштів становив 119954 крб., який вдалося покрити за рахунок позик [1, с. 43]. Натомість у 1927-1928 р. основна частина видатків з бюджету УТЧХ витрачалася на ліквідацію наслідків стихійних лих (допомога погорільцям, харчування дітей у неврожайних місцевостях тощо) та на організаційну роботу [12, с. 33].

Вбачається, що прибутки та видатки ЦК УТЧХ упродовж 20-х р. ХХ ст. зростали. Так, якщо прибутки у 1925/26 р. становили 615889,88 крб., то в 1926/27 р. – 706114,08 крб., в 1927/28 р. – 846141,39 крб. Видатки у 1925/26 р. становили 594661,82 крб., в 1926/27 р. – 672563,17 крб., в 1927/28 р. – 840295,14 крб. Таким чином, бюджет ЦК УТЧХ у 1926/27 р., у порівнянні з попереднім роком, зріс на 15%, в 1927/28 р. – на 20% [12, с. 33].

Проаналізувавши дані прибуткової частини бюджету ЦК УТЧХ, можна зробити наступні висновки. Найбільше прибутків було отримано від регалій – 1123081 крб. та від підприємств 1842762 крб. Найменше прибутків було отримано з членських внесків – 112227 крб. (287505 крб. планувалось за кошторисом) та від субсидій – 26500 крб. (69735 крб. планувалось). Зменшення доходів від зборів пояснюється частково тим, що в 1927/28 р. за наказом уряду були закриті гральні підприємства, в яких УТЧХ мало певний відсоток регалій на свою користь [12, с. 38].

Найбільше коштів у 1927–1928 р. було витрачено на медично-санітарну діяльність – 1615836 крб. та на гуманітарну роботу – 535427 крб. Найменше – на субсидії (69515 крб.) та на організаційну роботу (67096 крб.) Всього було витрачено 3997389 крб. Різниця між видатками та прибутками становила 382771 крб. [12, с. 39]. У 1928/29 р. УТЧХ отримав прибутків на суму 5225965 крб., а витратив – 4809216 крб. Різниця між видатками та прибутками становила 416749 крб., що говорить про раціональне розпорядження коштами.

Варто зауважити, що для підтримки фінансової спроможності УТЧХ уряд встановлював певні пільги. Зокрема, відповідно до арт. 7 постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 3 жовтня 1923 р., усі установи Спілки товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця УСРР (аптеки, будинки відпочинку, підприємства, санаторії та підприємства) звільняли від податків та зборів, за умови, що їхні прибутки використовуватимуться для здійснення визначених ВУЦВК завдань. Згідно з доповненням до арт. 7 від 28 квітня 1926 р. установи товариства звільняли від сплати судового збору, нотаріального та канцелярських зборів [11, ст. 191]. Крім того, для Спілки товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР встановлювався розмір внесків на соціальне страхування та орендної плати за ставками як для державних установ [15, с. 78]. Було започатковано спеціальні податки та збори. Наприклад, протягом 1922-1926 років чинною була постанова НКОЗ УСРР «Про збір із залізничних квитків на користь Червоного Хреста» [8, ст. 737].

У вересні 1928 р. був введений збір за проїзд пароплавами та з пасажирських квитків. 12 вересня 1924 р. ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову «Про обкладення відвідувачів прилюдних видовищ та забав на користь товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця

союзних республік» [9, ст. 107], відповідно до якої на користь УТЧХ стягувався збір за відвідування деяких публічних місць. Відповідно до постанови ЦВК та РНК СРСР «Про зміну постанови Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів Союзу РСР з 12 вересня 1924 р.» від 13 лютого 1929 р. запроваджувалося оподаткування на відвідування більярдних, а ставка збору за проведення естрадних вистав та музичних комедій зросла з 5% до 10%. [7, ст. 116]. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 17 липня 1929 р. збір, що стягувався з відвідувачів прилюдних видовищ і розваг поширювався на курортні і дачні місцевості [7, ст. 719].

Отже, становлення УТЧХ відбувалося в умовах одночасного функціонування на території України декількох червонохресних організацій. Більшовицька влада шляхом об'єднання російського та українського товариств поставила цю громадську організацію собі на службу. У нормативно-правових актах уряду УСРР, які закріплювали правовий статус УТЧХ, простежувався класовий підхід у визначенні мети діяльності цієї організації. Існував цілковитий державний контроль за діяльністю червонохресної організації УСРР. Попри ідеологічні нашарування, УТЧХ проводило масштабну роботу з охорони здоров'я населення. Основні напрями діяльності товариства були спрямовані на створення мережі медичних установ, протидію соціальним хворобам, дитячій безпритульності, надання медичної і фармацевтичної допомоги населенню тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Відчит товариства Українського Червоного Хреста за 1923/24 рік. Харків : Український Червоний Хрест : Видання головної управи, 1925. 45 с.
2. Грибан О. Г. Створення українським товариством Червоного Хреста системи військово-санітарної освіти у 30-ті рр. XX ст. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: 36. Наукових праць. 2014. Вип. 12. С. 13-19.
3. Грибан О. Г. Створення українським Червоним Хрестом системи санітарної освіти у 20-ті рр. XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. 2014. Вип. 2. С. 39-44.
4. Журба М. А. Громадський вимір більшовицької комунізації в Україні кінця 20-х-початку 30-х рр. XX ст. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки : збірник научних трудов / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 12. С. 22-28.
5. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. Харків: Друга Радянська типографія. 1921. 703 с. (Видання Народного комісаріату юстиції).
6. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Харків : Укрголовліт Третя друкарня ім. т. Фрунзе Держтресту «Харполіграф», 1929. 1172 с. (Офіційне видання Народного комісаріату юстиції).
7. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Харків : Укрголовліт Друга друкарня ім. В. Блакитного Держтресту «Харполіграф», 1929. 802 с. (Офіційне видання Народного комісаріату юстиції).
8. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922-1923 рр. Харків : Літо-друкарня «Книгоспілки», 1922. 1147 с. (Видання Народного Комісаріату Юстиції).
9. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України 1923-1928 років. Харків, 1928. 150 с.
10. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1919-1920 рр. Харків : Урядова типографія, 1921. 790 с.
11. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 рік. Харків : Укрголовліт Урядова друкарня ім. т. Фрунзе, 1926. 430 с. (Офіційне видання Народного комісаріату юстиції).
12. Звіт про діяльність товариства Червоного Хреста УСРР за 1927/28 рік. Харків : Наукова думка, 1929. 64 с.
13. Звіт про діяльність Червоного Хреста УСРР за 1928/29 рік. Київ : Товариство Червоного Хреста УСРР : Наукова думка, 1929. 64 с.
14. Земзюліна Н. І. Формування позитивного міжнародного іміджу СРСР крізь призму діяльності громадських організацій та добровільних товариств у 1920-30-х рр. // Бюлетень Черкаського університету: історичні науки. 2016. Вип. 29. С. 104-109.
15. Литовченко Т. А. Військово-оборонна діяльність українського товариства червоного хреста у 1918-1939 роках: дис ... канд. істор. наук : 20.02.22. Київ. 2006. 182 с.
16. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941). К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 220 с.